

A magyar karteziánizmus történetírási hagyományaink tükrében*

A következőkben áttekintést kívánok nyújtani a magyar karteziánizmusról az irodalomtudományban, a filozófiatörténetben, a tudománytörténetben, a neveléstörténetben és az egyháztörténetben meghonosodott, ugyanarról a tárgyról szóló, mégis különböző narratívumok tükrében. Ahhoz, hogy ezt a meta-historiográfiai elemzést elvégezhessem, előbb szükséges, hogy megrajzoljam a magyar karteziánizmus vázlatát. Ennek során először a felekezeti, kulturális és intézményes hátteret tárgyalom, majd e háttér előtt a jelenség történetét, közép-pontban az európai kulturális kapcsolatokkal és különösen azokkal a magyar karteziánizmus-vitákkal, amelyek a 17. századot a magyar gondolkodás karteziánus századává tették.

Intézményes, felekezeti és kulturális háttér

A kora modern magyar művelődéstörténet alapvető jellemzője a tartósan működő középkori egyetemek hiánya. Nálunk az újonnan alapított protestáns kollégiumokban megjelenő filozófia nem az egyetemi szféra intézményesült skolasztikus filozófiai hagyományával, hanem csak egyes, külföldi egyetemeken iskolázódott magyarok eszméivel szembesült. A kora újkorban még a karteziánizmus előtt átszerveződött a magyar kultúra európai kapcsolatrendszere. Az egykor szoros padovai és genovai kapcsolatok megritkultak, az egykor népes krakkói *Bursa Hungarica* helyén csupán üres, elhagyott épület maradt, lakóinak egy részét azonban már a következő egyetemi év Wittenbergben találja, ahol hasonló intézményt alapítanak, amely egészen addig működik, amíg ott nyilvánvalóvá nem válik, hogy a magyar protestánsok többsége a kálvini reformáció elkötelezettje. (Ezzel párhuzamos a wittenbergi minta bevezetése a reformációval egy időben, majd átalakítása a kálvini fordulatot követően a debreceni kollégiumban.)¹ Európai kulturális kapcsolati hálónk új szerkezete a 16. század utolsó és a 17. század első évtizedeiben intézményesül a *konfesszionalizáció* folyamatával párhuzamosan, néhány vonatkozásában egészen máig tartó hatással. A 17. században a magyarok legfőbb új külföldi célpontjaivá a holland egyetemek

* Eredetileg angol nyelvű előadásként hangzott el 2006. november 30-án, az ELTE Bölcsészettudományi Karán *Cartesianism in Europe, Cartesianism in Hungary* címmel szervezett konferencián.

¹ A jelenség leírását bővebben lásd: Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945*. Gondolat, Budapest, 1985.

váltak, lehetőség szerint angliai tanulmányúttal kiegészítve; a teológiában ezen felül még a svájci reformáció központjainak volt nagyobb jelentősége. Ekkorra a német egyetemeket jórészt a magyar protestantizmus kisebbségben maradt evangélikus ága látogatta, annál is inkább, mivel a németajkú magyarországi és erdélyi városok többsége e században az ágostai hitvallást követte. Ez a felekezeti háttér jelentős tényezővé vált a magyar karteizianizmus történetében: míg a katolikusok és evangélikusok között Descartes-nak nem volt komoly befolyása, a korabeli Hollandia és Anglia néhány teológiai elmélete és a karteizianizmus a magyar reformátusok körében egymással szoros összefüggésben, súlyos problémaként jelent meg. (Nem mintha e teológiai és filozófiai elméletek tételei közeli rokonságban álltak volna egymással, hanem azért, mert a magyar reformátusok ugyanazon egyetemek filozófia- és teológia-professzoraitól tanulták azokat.)

A karteziánusok első hullámát közvetlenül megelőző magyar – jórészt protestáns – gondolkodást nagy mértékben meghatározta az erdélyi fejedelmek alapította gyulafehérvári kollégium professzorainak, Alstednek és Bisterfeldnek a tanítása, akiknek eklektikus könyveiben ugyanazokon a lapokon találkozhatunk Bacon és Arisztotelész természetfilozófiájával, vagy Petrus Ramus logikájával. A többi protestáns kollégium diákjait hasonló befolyások érték, azzal a különbséggel, hogy nem dicsekedhettek olyan nagy nevű iskolamesterrel, mint Alsted. Meg kell említenünk a természetfilozófia viszonylag nagy súlyát a korabeli tanrendekben, amely később a magyar karteizianizmus korának is egyik sajátossága lesz. A hazai karteizianizmus első szakaszának képviselői, Apáczai Csere János és Enyedi Sámuel körülbelül ezzel a filozófiai pogyással indulhattak külföldi egyetemjárásukra.²

Németalföldi, angol és német hatások a magyar karteizianizmusban

Az európai egyetemeken tanuló magyar protestáns diákok számára a végzés után négy karriertípus kínálkozott: iskolázott úriemberként a társasági életben és a politikában hasznosítani a megszerzett tudást; hivatalnoki állást vállalni valamely állami hivatalban vagy egy arisztokratánál; lelkészi állást vállalni; iskolamesterré lenni. (Az ötödik lehetőséget, az orvosi praxis révén megteremtett független egzisztenciát csak a magyar karteizianizmus utolsó korszakában, és akkor is ritkán felbukkanó jelenségnek tekinthetjük.) A harmadik és a negyedik lehetőség gyakran összekapcsolódott: sok lelkész első aktív éveiben iskolamesterként működött, sőt, a fontos kollégiumok iskolamesterei közül néhányan később egyházuk püspökévé lettek. A filozófusokat, közöttük pedig a karteziánusokat főként ez utóbbi két típus képviselői között kereshetjük, esetükben azonban mindig figyelembe kell vennünk azt is, hogy az iskolamesteri és lelkészi pályák szoros kapcsolatával összefüggésben a filozófiai mellett majdnem mindegyiküknek határozott teológiai nézetrendszere is volt,

² A kérdésről bővebben lásd ugyanebben a lapszámban Szentpéteri Márton írását.

tanulóévekben pedig nagy hatású holland, ritkábban német teológus-professzoraik éppúgy voltak, mint filozófus mestereik. Ugyanannak a magyar diáknak a professzorai gyakran az egyetem ellenkező szellemi csoportosulásainak tagjai közül kerültek ki, hiszen a magyar diák célja sokszor éppen az volt, hogy annyi és annyiféle professzort hallgasson, illetve egyetemet látogasson, amennyit csak ideje és anyagi lehetőségei megengedtek. Az egyik korabeli, nyilván túlzó tanács szerint a peregrinusnak nem szabad hat hétnél tovább maradnia egy helyen. Ez elegendő idő ahhoz, hogy megtudja, kik az adott helyen a fontos szellemi emberek és melyek a figyelemre méltó könyvek, majd találkozzon és konzultáljon velük, illetve megvásárolja azokat. Habár minden fontosabb 17. századi németalföldi professzor magyar recepcióját le tudjuk írni, és majdnem minden magyar karteziánust be tudunk sorolni valamely németalföldi professzor tanítványi körébe, mégsem tekinthetjük a magyar karteziánizmust a németalföldi pusztá recepciójának a különböző karteziánus és nem karteziánus hatások egymást keresztező hatása miatt. Jó példa erre a 17. század legnagyobb magyar antikarteziánus gondolkodójának, Pósházi Jánosnak az életműve, akinek filozófiaprofesszora a karteziánus Johannes de Bruyn, teológia-professzora a Descartes-ellenes Voëtius volt, míg saját filozófiáját a baconi és a karteziánus természetfilozófia sajátos, a karteziánus kétely empirista kritikájával kiegészített ötvözeteként jellemezhetjük.³

E ponton föl kell sorolnunk a magyarokra jelentős befolyással bíró németalföldi professzorokat, közülük is először a *teológusokat*.⁴ A már említett Voëtius mellett három leideni teológiaprofesszornak, Adrian Heereboordnak, Abraham Heydanusnak és Christian Wittichnek volt nagy befolyása a magyarokra. Néhány magyar filozófiatörténész egyenesen Heereboord karakteres magyar tanítványi csoportjáról, magyar Heereboord-iskoláról beszél. Nagy magyar befolyása volt még a franekerieknek, Christianus Schotanusnak, Jan van der Waeyennek és Ruard Andalának, illetve az utrechtieknek, Frans Burmannak és Alexander Roëlnak. A felsorolt teológusoknak határozott véleményük volt a karteziánizmusról, érveltek bár mellette, ellene, vagy kerestek közvetítő álláspontot karteziánus filozófiai álláspontjuk és teológiai meggyőződésük között.

³ Pósházi János nézeteiről elég itt ennyit szólnunk. Életének és filozófiájának többféle értékelése létezik, melyek főként éppen Pósházi Descartes-hoz való viszonyának leírásában térnek el egymástól, életrajzában pedig éppen azt nem látjuk világosan, hogy járt-e Oxfordban is, vagy a brit filozófiára vonatkozó ismeretei másodkézből származnak. Az eddigi legbővebb összefoglalás munkásságáról: Makkai Ernő: *Pósházi János élete és filozófiája*. Universitas Francisco-Josephina, Kolozsvár, 1942 (*Acta Philosophica*, 3).

⁴ A témáról jó összefoglalást adnak a következő tanulmányok. Turóczy-Trostler József: *Magyar cartesianusok*. Budapest, 1933 (*Minerva-könyvtár*), újraközlés a szerző tanulmányainak 1961-es gyűjteményes kiadásában; Tordai Zádor: A magyar karteziánizmus történetének vázlatja. *Magyar Filozófiai Szemle*, 6. évf. (1962), 1, 54-79. Szemelvényeket közöl a korszak magyar filozófusaitól Mátrai László (vál., bevez. és jegyz. ellát.): *Régi magyar filozófusok. XV-XVII. század*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1961 (*Nemzeti könyvtár - Filozófiatörténet*).

E problémahagyományt természetesen magyar tanítványaik is megörökölték; azonban ebben az időben a magyar protestantizmust olyan, a karteizianizmussal eredetileg semmilyen kapcsolatban nem álló teológiai mozgalmak is befolyásolták, mint az angol és skót puritanizmus, valamint a presbiterianizmus. John Milton *Areopagiticája* hazafias büszkeséggel emlékezik meg azon erdélyi diákok nemzedékeiről, akik „nyelvünk és teológiai tudományunk tanulmányozására” érkeztek Angliába.⁵ Ezek a magyar diákok, akikkel Milton találkozhatott, szinte valamennyien a németalföldi egyetemekről érkeztek, hogy kiegészítsék ott megalapozott teológiai műveltségüket, majd később nagy szerepet vállaltak a magyar puritán mozgalomban. Jellemző, hogy a Tolnai Deli János vezetésével 1638-ban alakult első magyar puritán csoportot alapításának helyéről *Londoni Ligának* nevezték el, az első, magyaroknak szóló angol nyelvkönyvet pedig a magyar puritanizmus akkori központjában, Debrecenben adták ki.⁶ A magyar filozófiára azonban az angol egyetemeknek nem volt jelentős befolyásuk ebben az időben, legföljebb fölfrissítették a már korábban is létező baconi hagyományt, mint ezt Pósházi esetében feltételezhetjük.⁷ A németalföldi karteizianus eszmék és a brit teológiai irányzatok közvetítése, egymásra vonatkoztatása így a magyar protestáns kollégiumok filozófusainak feladata maradt.

A németalföldi *filozófusok* közül az utrechtiiek gyakorolták a magyarokra a legnagyobb befolyást. Regius és Jan de Bruyn magyar tanítványai a magyar filozófia fontos és befolyásos személyiségeivé váltak részben még Németalföldön, részben Magyarországon és Erdélyben kiadott saját munkáik révén. Népés magyar hallgatói körük volt a leidenieknek, Jan de Raeynek, Burcher de Voldernek és Arnold Geulincx-nek, valamint a groningeri Tobias Andreae-nek is volt néhány magyar hallgatója. Poiret-nak kevés direkt hatása volt a magyar gondolkodásra ebben az időben, azonban éppen Apáti Miklós, az amszterdami gondolkodó szűkebb köréhez tartozó egyetlen magyar szerző a legjelentékenyebb magyar karteizianus, legalábbis Turóczi-Trostler József főntebb említett tanulmányának értékelése szerint.⁸ E ponton kell szót ejtenünk a magyar karteizianizmus – ritka – német kapcsolatairól is. Szempontunkból a magyarországi

⁵ Az idézet bővebben: „Angol lordok és közrendek! Gondoljátok meg, milyen nemzetnek vagytok fiai és vezetői! [...]em ok nélkül történik, hogy Erdély komoly, takarékos népe egészen Oroszország hegyes határaitól és a Harz-hegységi vadonon túlról évente elküldi hozzánk nem is az ifjú, hanem az érett korú embereit nyelvünk és teológiai tudományunk tanulmányozására. [...] Mert mi másért választotta ki ezt a nemzetet [Isten] az összes többit megelőzve, hogy innen, mint Sionból, egész Európának meghirdesse és megszólaltassa a reformáció első hírét és harsonáját?” Szenczi Miklós (szerk.): *Milton, az angol forradalom tükré. Válogatás prózai írásaiból*. Gondolat, Budapest, 1975, 82. Vámosi Pál fordítása.

⁶ Komáromi Csipkés György: *Anglicum spicilegium*. Debrecen, 1664.

⁷ Mint már főntebb utaltam rá, nincs egységes szakmai közmeggyőződés a magyar filozófiatörténet-írásban arról, hogy a Pósházi oxfordi tanulmányairól szóló adatok elfogadhatóak-e. Itt csak annyit jegyezhetünk meg, hogy a filozófiájában jelentős szerepet játszó Bacon-hatás vagy Oxfordban, vagy még Utrechtben kellett hogy érje.

⁸ Apátiról részletesebben lásd e kötetben Laczházi Gyula írását.

evangélikus iskolákban művelt filozófia egyik fő jellemzője, hogy a németországi egyetemekhez való szoros kötődésüknek és az európai egyetemi világ más területeivel való kapcsolatuk relatív hiányának következtében a kartezianizmus szinte egyáltalán nem jelenik meg bennük. A magyar diákok német lutheránus egyetemeken írott diplomamunkái közül az a néhány, amely egyáltalán érint kartezianus témákat, néhány orvosi dolgozat kivételével a kartezianizmus meglehetősen éles kritikájára szorítkozik. (E diákok hazatérésük után a magyarországi evangélikus líceumok filozófiatanárai és iskolamesterei lettek. A német egyetemeken elsajátított szellemből ítélve nem lehet arra számítani, hogy tanárként majd otthoni diákjaikat azok nyugati peregrinációja során a kartezianus professzorok felkeresésére sarkallják.) Magyarország és Erdély lutheránus többségű városainak kultúrájában a kartezianizmus tekintetében jellemző kivétel a nagyszebeni szász Andreas Teutsch, és földije, a magyar Köleséri Sámuel. E tisztviselőket és orvosokat Apátihoz hasonlóan főként Poiret vonta a hatása alá. Mindketten szinte kivételképpen tanultak németalföldi, és nem németországi egyetemeken, ellentétben nagyszebeni polgártársaikkal és általában az evangélikusokkal. Az ő sajátosan megszürt és közvetített kartezianizmusuk is csupán későn, a 18. század első éveiben vált a nyilvánosság számára hozzáférhetővé publikált írásaikban, és gyakorlatilag semmilyen hatást nem gyakorolt a saját evangélikus közösségük intézményrendszerében művelt filozófiára.

Két ritka, mégis igen jellemző példát szokás említeni a német kapcsolatokkal rendelkező kartezianizmusra. Az első Vörös Györgynek a jénai egyetemen a 17. század utolsó éveiben írott, határozott kartezianus vélekedéseket megfogalmazó filozófiai diplomamunkája, melyben sok németalföldi kartezianus szerzőt citál, leginkább Johannes de Raey-t. Védésének elnöke is Németalföldről származott, és – bár nincs konkrét adatunk Vörös előző tanulmányairól – néhány filozófiatörténetész véleménye szerint jénai éveit előtt maga is valamely németalföldi egyetemre járt. Másik kivételes példája a Németországban iskolázott magyar kartezianusnak az áttért unitárius, Rhégeni Mihály Pál (Paulus Rhegenius). Rhegenius volt az egyetlen, bár poszthumusz magyar követője Johannes Claubergnek. Kora német filozófiai életében azzal vált ismertté, hogy részt vett a Tschirnhaus és Christian Thomasius közötti vitában az előbbi oldalán. Thomasiust illető kritikájában főként a bírált szerző antikartezianus kitételei ellen érvelt, főként a módszer és a kartezianus kétely védelmében. (Rhégeni – áttérése ellenére – hazatérése után a kolozsvári unitárius kollégium filozófiatanára lett. Tanári működése során az unitáriusok körében is továbbörökítette a kartezianizmust.)

Vörös és Rhégeni példája a magyar kartezianizmus két jellemzőjét tárja eléünk. Ámbár a német egyetemeken tanítottak kartezianusok, és a magyaroknak voltak kapcsolataik a német egyetemekkel, a 17. századi német kartezianizmus relatív gyengesége és kulturális kapcsolataink szerkezete szinte lehetetlenné tette, hogy egy magyar diák egy német egyetemen külső segítség nélkül kartezianussá váljon. Ahhoz, hogy megtalálja a megfelelő kartezianus professzorokat és szövegeket Németországban, németalföldi kapcsolatra volt szüksége, mint Vörösnek, vagy kartezianus oktatásra még otthoni kollégiumában, mint valószínűleg Rhegeniusnak – esetleg mindkettőre. A németalföldi és német

kapcsolatok tárgyalása után szót kell ejtenünk a magyar kartezianizmus viszonylagos önállóságának a kérdéséről is. A magyar kartezianizmust meghatározó nyugati kapcsolatai ellenére viszonylag önállóan tekinthetjük, nem mint önálló filozófiát, hanem mint eszmetörténeti jelenséget, azon az alapon, hogy önálló tanítványi láncokat tud fölmutatni, rendelkezik saját szempontjai szerint tagolt történettel, és a 17. század második felében saját intézményrendszerén belül önálló vitákat bonyolít le. A magyar kartezianizmusnak ebből a viszonylagos önállóságából fakadó kiemelt helyét a magyar historiográfiai hagyományokban írásom utolsó részében taglalom majd.

A magyar kartezianizmus szerkezete

Tanítványi láncok, intézményes háttér, korszakok és a helyi filozófiai viták korszakonként változó természete

A magyar kartezianizmusról leginkább úgy alkothatunk átfogó képet, ha magyar iskolamesterek láncát gondoljuk el, akiknek mestere és tanítványa is karteziánus filozófus és iskolamester, de a lánc majd minden szemének van másik kapcsolata is egy – leggyakrabban németalföldi – mesterrel. Már Voëtius megjegyzi, hogy a magyar diákok már Németalföldre érkezésükkor „veszélyes teológiai és filozófiai eszmékkel fertőzöttek”, valószínűleg otthoni tanáraik hatására. Az első karteziánusok egyikére, Apáczaira mások mellett Regius hatott. Az ő tanítványa, Csernátoni Pál még Apáczai iskolájában vált karteziánus gondolkodóvá, utána azonban ő is megtalálta a maga németalföldi mestereit. Apáczai másik, arisztokrata tanítványa, Bethlen Miklós, Erdély későbbi kancellárja is Apáczai iskolájában lett karteziánus, később azonban Apáczai közvetett tanácsára tanult mestere mesterénél, Regiusnál is. Apáczai tanítványának, Csernátoninak a tanítványa, Pápai-Páriz Ferenc, korának híres orvosa és irodalmára is örökölte *alma mater*ének karteziánus szellemét, és bár külföldön művelte ki önálló gondolkodását, azt az első iskolája által meghatározott irányban tette. A másik fontos református kollégiumban, Debrecenben tanító Szilágyi Tönkö Márton Geulincx tanítványa volt, saját legjobb tanítványa, Apáti Miklós pedig az ő hatására már meggyőződéses karteziánusként érkezett Németalföldre, de valószínűleg nem lett volna belőle jelentős karteziánus gondolkodó, ha nem érik ott is jelentős szellemi hatások Poiret és mások részéről.

E hazai tanítványi láncokat és az európai kapcsolatrendszer lehetővé tevő intézményes hátteret Magyarország és Erdély fontosabb református kollégiumainak és egyetlen unitárius kollégiumának a hálózata adta. Az evangélikus és katolikus intézmények részint politikai okokból, részint a különböző felekezetek eltérő szerkezetű európai kapcsolatai okán hiányoznak a magyar kartezianizmus térképéről, ennek következményeként azonban regionális különbségek is megfigyelhetők ebben az oktatási hálózatban. Az intézményrendszer fontosabb pontjai az erdélyi fejedelmek és ezzel együtt a befolyásos erdélyi politikai, társadalmi csoportok uralma alá vagy legalábbis befolyási övezetébe tartoztak. A hálózatban a debreceni volt az egyetlen iskola, amely igazi helyi kollégiumként,

a városi magisztrátus uralma alatt működött, a többiek a városok, különböző arisztokraták, nemesi csoportok és az erdélyi fejedelem patronátusának egymástól is különböző színezetű, bonyolult hatalmi hálójában léteztek. E társadalmi és politikai háttér az itt kifejtendők szempontjából csupán annyiban fontos, amennyiben befolyásolja az intézményrendszeren belül zajló filozófiai vitákat.⁹

Az egyetlen unitárius kollégiumnak szintén voltak karteziánus hagyományai, a karteziánus vitákban azonban nem lehetett jelentős szerepe az unitárius egyházat sújtó 17. századi korlátozások következtében.¹⁰ Említettem, hogy a debreceni kollégiumnak mint városi iskolának viszonylagos politikai függetlensége volt, professzorai azonban karteziánus hagyományaik ellenére nem vállaltak jelentős szerepet a magyar karteziánizmus-vitákban. A gyulafehérvári kollégium, amíg fennállt, a fejedelem patronátusa alatt állt, aki fenntartotta magának azt a jogot is, hogy beleszóljon a professzori kinevezésekbe. E kollégium – ebben az időben politikai szempontból a magyar oktatás leglabilisabb intézménye – egyik fő célja az volt, hogy képzett hivatalnokokkal lássa el az állami adminisztrációt. Végül soron az iskola politikai fontossága miatt bocsátották el innen Apáczait, de ugyanezért válhatott korábban egyszerű származása ellenére olyan híres és tekintélyes ifjú arisztokrata mesterévé, mint Bethlen Miklós. Apáczai következő és egyben utolsó iskolája az új, szintén országos jelentőségű, ám a helyi magisztrátussal is szoros kapcsolatot tartó kolozsvári kollégium volt. Az időközben lerombolt gyulafehérvári kollégium tanárai és diákjai később Nagyenyeden alapítanak új iskolát, amely szintén országos jelentőségű intézmény, de már nem a fejedelem, hanem jórészt az erdélyi arisztokrácia és a nemesség patronátusa alatt. A fennmaradó kollégiumok közül a sárospataki az egyetlen, amelyiknek jelentős szerepe van a karteziánizmus-vitákban. E kollégium alapításakor arisztokrata patronátus alatt állt, később azonban a katolikus hatalom üldözése bujdosásra kényszerítette. A karteziánizmus-viták idején a sárospatakiak a gyulafehérvári kollégium már régen üresen álló épületeit használták. Menekült voltak miatt nem voltak különösebb kapcsolataik az erélyi társadalom különböző befolyásos nyomáscsoportjaival; így teljes mértékben a fejedelem kegyétől függtek mind pénzügyi, mind politikai tekintetben; mondhatni, ők váltak Gyulafehérvár új „udvari kollégiumává”. Az ennek az intézményrendszernek a keretein belül folytatott, részben az intézmények sajátosságaitól is meghatározott karteziánizmus-vitáknak komoly hatásuk volt a későbbi magyar eszmetörténetre, és egyben a magyar karteziánizmus korszakait is jelzik.

⁹ Az egyes intézmények eltérő hatalmi-társadalmi beágyazottságának és a bennük folyó karteziánizmus-vitáknak az összefüggéseit is érinti a németalföldi egyetemekről szólóan Theo Verbeek e számban közölt tanulmánya. A következőkben a debreceni, a sárospataki és a nagyenyedi kollégiumról ugyanolyan típusú és funkciójú megállapításokat teszek, mint Verbeek a leideni és az utrechti egyetemről. A szerkezeti hasonlóság mellett természetesen figyelembe kell venni a magyar intézményrendszer szűkösebb voltát, továbbá az arisztokraták és a nemesség nagyobb, illetve a városi magisztrátusok kisebb súlyát a patronátusban Magyarországon és Erdélyben.

¹⁰ Az unitáriusok és a karteziánizmus, illetve általában a racionalizmus viszonyáról bővebben lásd e számban Rácz Norbert Zsolt írását.

A magyar karteizianizmus első korszakának Apáczai és közvetlen tanítványai nemzedékét tekinthetjük. Apáczai karteziánus kollégájának, a puritánok korabeli központjában, Nagyváradon tanító Enyedi Sámuelnek a nevét kell itt megemlíteni, illetve kolozsvári katedrájának örökösét, Porcsalmi Andrást. Ezt a korszakot a puritanizmus és a karteizianizmus párhuzamos terjedése jellemzi a magyar teológiában, illetve filozófiában. Ezeknek az eszméknek a szimbiózisát a korabeli gondolkodásban jól jellemzi egyfelől Apáczai oktatási programja mint e gondolatok konstruktív összeillesztése, másfelől pedig a karteizianizmus elnevezés pusztán instrumentális használata e korszak legfontosabb vitájában. Apáczai presbiteriánus puritanizmusát az egyenlő emberi észre alapozott demokratikus oktatási programmal köti össze. Ha minden ember egyenlő észrel rendelkezik, a jó egyházkormányzat pedig elegendő képzett embert kíván, akiből minden gyülekezet presbitériumot választhat, akkor ebből következően mi, iskolamesterek képesek is vagyunk a szükséges számú iskolázott embert bárkiből, vagyis akár a közemberekből is kinevelni, és ez kötelességünk is.

E korszak jellegzetes vitája valójában Apáczai politikai pere a fejedelem jelenlétében. Isaacus Basirius azzal vádolta Apáczait, hogy independens. A vádlott filozófiai nézetei, vagyis karteizianizmusa másodlagos szerepet játszott a vitában, de e ponttól kezdve a karteizianizmus és az éppen nonkonformistának számító teológiai eszmék, Apáczai korában a puritanizmus és a presbiterianizmus, valamivel később pedig a coccejanizmus igen szorosán összekapcsolódnak a magyar gondolkodásban csaknem az egész karteziánus korszakban.¹¹ Isaacus Basirius (Isaac Basire) a kivégzett I. Károly angol király egykori udvari lelkésze, aki az angol forradalom idején emigrációban élt, különböző országokban többfajta foglalkozással is próbálkozva. Erdélybe a fejedelem meghívására jött, és 1654-től egészen 1661-ig, az angol restaurációig maradt itt mint a gyulafehérvári kollégium professzora, Bisterfeld katedrájának örököse. Basiriust a politikai teológia jeles szerzőjeként tartjuk számon mind angliai, mind erdélyi írásai alapján, és fejedelmi tanácsadóként is hasznos tevékenységet fejtett ki, főként diplomáciai téren, de mégsem szokás filozófusnak tekinteni. Neki, az anglikán egyház hívének és lelkészének a kontinens ortodox kálvinista antikarteziánus teológusainak megfontolásai valószínűleg csupán furcsaságok gyűjteményét jelentették, azonban e viták politikai kontextusát angol tapasztalatai alapján értelmezve felfogni vélte. Basirius Apáczaiában presbiteriánust látott, akit azzal vádolt, hogy independens (számára a kettő ugyanaz volt); majd a vádban megemlítette a karteizianizmust is, megtanulván azt az új kontinentális szokást, hogy a nonkonformista teológiai nézeteket a karteizianizmussal asszociáljuk. Apáczai végzetes találkozását Basiriusszal véletlen eseménynek tekinthetjük, amelyet eltérő, németalföldi és angol filozófiai kultúrájú emberek konfliktusa-

¹¹ A világi és egyházi hivatalosság által rossz szemmel nézett teológiai eszmék és a karteizianizmus összekapcsolódásának a jelenségét a kor vitáiban részletesen elemzi Tad M. Schmaltz e számban közölt tanulmányában, francia és németalföldi példák. A magyar karteizianizmus-vitáknak a következőkben tárgyalt teológiai vonatkozásai szerkezetükben megegyeznek a Schmaltz tárgyalta vitákban megfigyelhetőekkel.

ként is felfoghatunk. Basirius valószínűleg meglepődne, ha tudná, hogy a történtek ma a *filozófiatörténet* részének számítanak, míg Apáczai valószínűleg elfogadná azt az értékelést, hogy személyében a filozófiát üldözték a laikusok.

A magyar karteizianizmus második korszakát az Apáczai után következő nemzedék és azok vitapartneri jelentik az 1670-es, 1680-as években. Ezek az évtizedek a coccejanizmusról szóló állandó teológiai, illetve a karteizianizmusról szóló filozófiai viták korát jelentik. E viták sem mentesek a politikától, a „felsőbb hatalmak” befolyásától és a politikai, teológiai és filozófiai kérdések rosszhiszemű összekapcsolásától. Azonban, dacára e baljós érdekeknek, e korszak vitái mégis strukturáltak, könnyen el lehet bennük különíteni a filozófiai elemeket a többi-től, ha tekintetbe vesszük az adott helyszínt, a résztvevőket, a döntőbírákat és a célközönséget. A teológiai rész színhelye és egyben célközönsége a református egyház zsinataiban testesül meg. A résztvevők Tófeus Mihály, a fejedelem udvari lelkésze az egyik, és Dési Márton, Coccejus közeli, személyes tanítványa, a nagyenyedi kollégium teológiaprofesszora a másik oldalon. A filozófiai rész színhelye a sajtó. Résztvevői Pósházi János, a Gyulafehérvárra menekült sárospataki kollégium filozófiaprofesszora az antikarteziánus, nagyjából empirista oldalon, és Csernátomi Pál, a nagyenyedi kollégium filozófiaprofesszora, Apáczai tanítványa a karteziánus oldalon. A korabeli közvélemény „tisztá és elkülönített” eszméje lehetett, hogy itt a két kollégium, valójában a fejedelem és az „ország” közötti vitáról van szó. (Az „ország” itt csupán a nemesség művelt részét és e réteg kedvelt kollégiumát jelenti.) Pósházi filozófiai művei, teológiai és politikai háttérük dacára, a karteziánus kételyt és szubsztanciafogalmat illető, releváns antikarteziánus érvelésnek tekinthetők. E filozófiai rész döntőbírája és célközönsége lehet a fejedelem, de lehetnek a filozófusok is, a maguk időről időre változó közmeggyőződésével. Amennyiben a fejedelem nem dönti el a kérdést politikai indokból és politikai érvekkel, mint annak idején Apáczai esetében, új, szabad tér nyílik a filozófiai szabadság számára. Hosszú és eredménytelen viták után végül a fejedelem hallgatólagosan lemondott a politikai eszközök használatáról, és így a karteizianizmus rövidesen a református kollégiumok domináns, csaknem hivatalos filozófiájává vált, filozófiaprofesszoraik közmeggyőződése alapján. Egyedül Sárospatak követi még sokáig, Gyulafehérvárra menekült kollégiumként is, és otthon, hazatérése után is saját professzora, Pósházi eklektikus empirizmusát. Ez a gondolkodás azonban néhány év múlva már csupán pataki helyi sajátosság, nem pedig a győzedelmes karteizianizmus lehetséges alternatívája.

Ezzel elérkeztünk a magyar karteizianizmus utolsó, nagy és jól dokumentált viták nélküli korszakához, amelyben a karteziánusoknak már nem voltak komoly ellenfeleik. Ebben a korszakban fedezhetjük föl a karteziánus politikaelmélet első nyomait a magyar eszmetörténetben.¹² A politikafilozófiai érdeklődés a társadalmi háttér részleges megváltozásával függ össze: e korszak legfontosabb karteziánusai már nem annyira iskolamesterek voltak, mint inkább egzisztenciálisan független orvosok, mint Pápai-Páriz Ferenc, politikai szerepet is vállaló arisz-

¹² Lásd Köpeczi Béla: *Karteziánus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején. Irodalomtörténeti Közlemények*, 79. évf. (1975), 4, 417–432.

tokraták, mint Bethlen Miklós, vagy más független személyiségek, mint Apáti Miklós. A magyar karteziánizmusnak ez a mindmáig kevésbé kutatott vonatkozása Erdély függetlenségének elvesztésével gyakorlatilag megszűnt, maga a karteziánizmus azonban mint a magyar filozófián belüli protestáns kollégiumi hagyomány nem tört meg, hanem az idők során lassan, élesebb viták nélkül fölolvadt a kontinentális protestáns iskolafilozófia újabb irányzataiban, főképpen Christian Wolff rendszerében. A karteziánus hagyomány e beleolvadása a későbbi irányzatokba annyira fokozatosan ment végbe, hogy értelmetlen próbálkozás lenne a magyar filozófia karteziánus korszakának záró évszámát meghatározni. Egyes filozófiatörténészek szerint a magyar karteziánus tradíció utolsó szövegyszerű dokumentumai még a 18. század utolsó évtizedeiben is fölbukkannak.

A főntebb tárgyalt nagy karteziánus-viták után a magyar filozófia újra visszatért az iskolák falai közé, és elveszítette szélesebb nyilvánosságát csaknem a 18. század egész tartamára. Filozófiai életünk következő említésre méltó és újra a szélesebb nyilvánosság előtt zajló eseményére, a három évtizeden keresztül folyó Kant-vitára (1792–1822) csaknem egy évszázaddal később kerül csupán sor. A magyar karteziánizmus kulturális, intézményi és felekezeti hátterének, európai kontextusának és főbb vitáinak vázlatos áttekintése után elérkeztünk a címben is jelzett témához, a tárgyunkra vonatkozó historiográfiai tradíciókkal való számvetéshez.

A magyar karteziánizmus különböző historiográfiai hagyományaink tükrében

Írásom utolsó részében legfontosabb historiográfiai hagyományainknak a magyar karteziánizmusról alkotott képét tekintem át röviden. A következő hagyományokat veszem sorra: a különböző felekezetek egyháztörténet-írási hagyományai; a neveléstörténet, a tudománytörténet és az irodalomtörténet narratívái; majd filozófiatörténet-írási hagyományunk; végül mindezek kölcsönhatásai.

Egyháztörténet-írási hagyományok. A különböző magyar felekezetek történetírói a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve a magyar filozófia történetére vonatkozó tények és szövegek tekintélyes mennyiségét gyűjtötték össze és publikálták. A karteziánizmusról, részint a református iskolákhoz kötődő intézményes háttere, részint a református teológia néhány irányzatával való történelmi összefüggése okán természetesen főként a református egyháztörténetekben találhatunk adatokat, értelmezéseket. A korszakról alkotott képünk ma is elképzelhetetlen lenne Zoványi Jenő és mások úttörő munkái nélkül, noha egyes megállapításaikat ma már természetesen kevesen fogadnák el.¹³ E művekbe azonban akaratlanul is beszüremkedik némi felekezeti elfogultság, érdeklődésük középpontjában pedig érthető módon nem a filozófia, hanem a

¹³ Zoványi összefoglaló munkája új kiadásban: Zoványi Jenő: *A magyarországi protestantizmus története*. Attraktor, Budapest, 2004, I-II.

teológia és az egyházkormányzat története áll. E kutatások, felekezeti keretük következtében, egyébként is hajlamosak túlhangsúlyozni a kora újkori magyar teoretikus gondolkodás – egyébként valóban létező – felekezeti megosztottságát. A magyar karteizianizmus felekezeti hátterének sajátos magyar problémája a 17–18. századi unitárius kéziratok félig-meddig földalatti, párhuzamos kultúrája, „második nyilvánossága”, és e kultúra reflexiója a karteizianizmusra.¹⁴

A magyar *neveléstörténet* mint az eszmetörténet sajátos formája számos szövegkiadást, fordítást és elemzést hozott létre, tevékenysége azonban szinte kikerülhetetlenül fölértékeli a kor iskolamestereit, azoknak is a nevelésről szóló írásait, amelyek pedig általában szerzőjük szándéka szerint nem lennének az életművek legfontosabb darabjai, műfajuk tekintetében pedig igen gyakran általános formulákkal teletűzdelt, kötelező gyakorlatként előadott beiktatási beszédek szintén kötelezően archivált írott változatai. A neveléstörténet sajátos kutatási szempontjának is köszönhető az az aránytalanság, hogy olyan közismert szerzőnek is, mint Apáczai, a nevelési írásai ugyan különböző formában sok modern kiadásban jelentek már meg, más, filozófiai szempontból lényegesebb munkáinak jelentős része máig csak kéziratban hozzáférhető.¹⁵

A magyar karteizianizmust érintő kutatásokban viszonylag erős tradíciói vannak a *tudománytörténet*nek. E megközelítésmód előtörténetül Debrecen városi orvosa, Weszprémi István tevékenysége szolgál, aki a *historia literaria* műfajában írott tekintélyes terjedelmű munkájában összegyűjtötte a híres magyar orvosokra és műveikre vonatkozó adatokat a kezdetektől saját koráig, a 18. század hatvanas, hetvenes éveig.¹⁶ Főntebb már említettem, hogy néhány jeles magyar karteziánus gondolkodó végzettségét tekintve orvos volt, és többségük praktizált is. Weszprémi munkája a magyar karteizianizmus korának kutatói számára ma is fontos másodlagos forrás, azonban használatakor látnunk kell, hogy Weszprémi doktor sajátos szerkesztési, anyaggyűjtési szempontjai miatt az orvosi vonal óhatatlanul túlértékelődik.¹⁷ Később, amikor a múlt század második felében a tudománytörténet modern, autonóm kutatási területté vált, a kutatók elsősorban a természettudományok, különösen pedig a fizika kezdeteit próbálták föltárni a magyar karteziánusok írásaiban. Az általam ismert legújabb, ilyen szempontból írott publikáció Apácai *Encyclopaediáját* mint a kora újkor tankönyv-tudományának példáját tárgyalja.¹⁸ A kézikönyv-

¹⁴ A kérdés egyik első elemzését nyújtja e számban Rác Norbert Zsolt korábban is említett írása.

¹⁵ Ezek egyike az a természetfilozófiai jegyzeteket tartalmazó kézirat, amelyet e számban Szentpéteri Márton már említett tanulmánya érint részleteiben.

¹⁶ Weszprémi, Stephanus: *Succinta Medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia*. Lipsiae-Vienna, 1774–1784, I–IV.

¹⁷ Megjegyzendő, hogy Weszprémit csupán e történeti munkája kapcsolja a karteizianizmushoz, ő maga semmiképpen sem tekinthető Descartes örökösének. Műveiben kevés filozófiai hatás mutatható ki, ez a kevés viszont leginkább Locke nevelélméletének ismeretéről tanúskodik.

¹⁸ Lásd Palló, Gábor: *Encyclopaedia as Textbook*. *Science & Education*, 2006/15, 779–799.

vekben és lexikonokban gyakran megjelenik az a nézet, hogy a magyar karte-zianizmusnak erősebb hajlama van a fizikával és az orvostudománnyal való foglalatossághoz, mint Európa más részein. E nézetnek ugyan van némi alapja, hiszen hivatkozni lehet a magyar karteziánus természetfilozófiai írások tekin-télyes mennyiségére vagy az orvosi végzettségű magyar karteziánusokra, az állítás azonban ebben az erős formában a filozófiatörténeti terepen működő tudománytörténészek elfogultságairól is árulkodik.

A magyar irodalomtörténet historiográfiai tradíciói kezdettől fogva erősen kötődtek a nyelv kérdéséhez. A 19. század romantikus szemléletében gyökerező hagyomány szerint e tudományterület körébe a magyarul írott szövegek tarto-znak csupán. Az e szemléletből kiinduló kutatók Apáczai magyar nyelvű írásaira és a magyar karteziánizmus utolsó korszakának néhány más, szintén magyar nyelvű művére, például Bethlen Miklós emlékirataira koncentráltak, a filozófia-történet szempontjai közül pedig leginkább a magyar nyelvű filozófiai termino-lógia alakulása érdekelte őket. Ez az irodalomtörténeti hagyomány az egyik oka annak, hogy miért csak Apáczai életművének monografikus feldolgozása szüle-tett meg eddig – hiszen Apáczainak vannak magyar nyelvű művei. Irodalom-történet-írásunk e nyelvi ismérvű, szűk hagyománya elméletben már évtizedek óta a múlté. A magyar kora modernitás latinsága lassan megtalálja a helyét és rangját a kulturális kánonokban, ám a régi szempontok a kézikönyvek és lexikonok lapjain még elevenen élnek és hatnak, nem beszélve arról, hogy a magyar filozófiatörténet számos szempontot átvett, illetve megörökölt az irodalomtörténettől, és ma már a sajátjaként használja azokat.

A magyar filozófiatörténet-írás hagyományában igen hangsúlyos toposz, hogy a karteziánizmus nemzeti kultúránk szimbolikus és paradigmatis jelensége. Valószínűleg a magyar Kant-vita kantiánus táborának íásaiban használják fel először a Descartes-ra való filozófiatörténeti visszautalást saját identitásuk meg-fogalmazására. Márton István, a kantiánusok reprezentatív szerzője a Kant-vita dokumentumainak saját szempontjai szerint szerkesztett gyűjteményében, melynek előszavához és egyik vitacikkéhez is sikerült megnyernie Kazinczy Ferenc tollát, a magyar filozófia kantiánus fordulatát egyenesen a filozófia Descartes-i megújulásához hasonlítván így fogalmaz: „Rám nézve pedig ez a’ kis szokatlanság semmit se tesz, tsak hogy az állított dolgot igaznak találhassuk. Hiszen mi nem tetszik vissza az Embernek, mikor ő újj szokást kezd: azután pedig úgy hozzá szokik ahoz, mintha az ő szokása volna legrégebb a világon. Mint nem hartzóltak eleinte sok Tudósok a’ Cartes’ Philosophiája ellen: s’ utóljára úgy hozzászoktak ahoz, mint Mithridates a’ méreghez.”¹⁹ Márton itt csupán általánosságban hivatkozik Descartes-ra mint az európai filozófia megújítójára a saját korában következő, kanti filozófiai fordulat kapcsán. Sajátosan magyar toposzá a karteziánusokra való visszatekintés majd másfél

¹⁹ Márton István: A’ Morális Katekhizmus’ Ideája. In *Prof. Tiszt. Márton István úrnak Ker. Morális Katekhizmus nevű munkájára írt RECENSIÓK Az azokra tett feleletekkel egybekötve*. A’ Magyar Kurir kiadójának költségén, Pichler Antalnál, Béts-ben, 1818, 173.

évtizeddel később, Almási Balogh Pál írásában válik. Almási a Magyar Tudós Társaság filozófiai elmaradottságunk okait vizsgáló „szazaranyos” kérdésére írott győztes pályaművében azt a módszert választja, hogy előbb röviden összefoglalja valamely korszak filozófiatörténetét, majd felsorolja és értékeli az említett irányzatokhoz kötődő magyar teljesítményeket. Így kerül egymás mellé, és egyformán kiemelt helyre a 17. században Descartes és Apáczai, előbbi mint az európai filozófiatörténet fordulópontja, Apáczai viszont nem annyira filozófiai nívumai révén, hanem mint az első magyar nyelven író bölcsele. ²⁰ Almási Balogh tárgyalásmódjából láthatjuk, hogy a magyar filozófia Apáczaihoz kötött alapítási aktusának toposza a magyar filozófiatörténet-írási hagyomány kezdetén szinte csak véletlenül kapcsolódik az európai filozófia nagy fordulatához. Apáczaiiban a 19. század nyelvi nacionalizmusa alapján azért látták eleink az első magyar filozófust, mert ő volt az első, aki magyarul írt filozófiát. Iskola-mesteri alakja azonban ettől függetlenül összekapcsolódott a szűkebb, szakfilozófiai értelemben vett filozofálásnak a magyar kultúrában való első megjelenésével, hiszen folyamatos középkori egyetemi hagyomány híján ilyesmiről nálunk korábban nem beszélhettünk, és szerencsésen, de szinte véletlenül összeforrott az európai filozófiát gyökeresen megújító karteziánizmussal.

A karteziánizmus és a magyar kultúra sajátos kapcsolatának a toposza és ennek a modernitás jellegzetes problémájaként való értékelése teljes tudatossággal majd csak a 19. század második felében, a filozófiatörténet mint önálló diszciplína kialakulása után a saját filozófiai koncepció megfogalmazásának igényével írott magyar filozófiatörténeti munkákban jelenik meg. Ezek sorában az első Erdélyi János hegelianus szellemű magyar filozófiatörténete a 19. század ötvenes, hatvanas éveiből, amely árulkodó szóhasználattal mindent, ami a magyar kultúrában a karteziánusok előtt történt, a magyar filozófia *előkorába* sorol, megkülönböztethetetlenül összekapcsolva három szempontot: az intézményi szempontból autonómnak tekinthető, relatíve önálló filozófia megjelenését a magyar kultúrában, a magyar nyelvű filozófia létrejöttét, és magának az európai filozófiának az alapvető fordulatát. Erdélyi szavaival: „három bölcseleti korszakot veszünk föl. Az *első*, mely egyúttal *előkor* is, a nemzet világos történelmi élete óta egész APÁCZAI CSERI JÁNOS-ig foly, mint beszkokás az európai gondolkodásba, előadván a skolasztikai bölcselet divatát lehető fényváltózáisaival, s több mint hat század kísérleteit a tudományban, mígnem a nemzet

²⁰ Lásd: *Philosophiai pályamunkák*. Kiadja a Magyar Tudós Társaság, a Magyar Kir. Egyetem betűivel, Budán, 1835. Első kötet, Almási Balogh Pál orvos-doctor, Magyar Tudós Társasági levelező tag *Felelete ezen kérdésre: Minthogy a 'philosophia' minden ágának kifejtése 's hazánkban terjesztése leginkább az által eszközölhető: ha nemzeti iróink a 'philosophiára' nézve szüntelen szemök előtt tartják, milly sikerrel dolgoznak elődeik, vagy miben 's mi okra nézve maradának hátra; ez a' kérdés: Tudományos művelődésünk története időszakonként mit terjeszt élénkbe a 'philosophia' állapotja iránt; és tekintvén a 'philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél?* Első karbeli jutalomfelelet, 1834. Apáczairól lásd ugyanott, 45. ssk.

nyelvén szólal meg ez.”²¹ A magyar filozófia igazi, tulajdonképpeni története tehát Erdélyi szerint éppen Apáczaival és karteziánus társaival kezdődik. Az európai filozófia modern fordulata így Erdélyi munkájának lapjain egybeesik, azonosul a magyar filozófia kialakulásával. Amint egyáltalán van magyar filozófia, az egyben rögtön modern európai filozófia is: „a bölcsészet *előkora*, költők és hitszónokok mellé bölcsészek is támadván, nyelvünknek az ige hordozására felerősödtevel, bezáródott. Így fog következni Apáczai Cseri János[, akinek köszönhetően ekkor még] együtt voltunk az újabb eszmeiség megindítójával, Cartesiussal, s önállóság színében a nyelv felavatása által.”²²

Újabb néhány évtizeddel később, 1881-ben a *Filozófiai Írók Tárá*nak alapító szerkesztője, majd a filozófiatörténet mint önálló diszciplína első magyar professzora, Alexander Bernát a nagy hatású sorozat első, Descartes írásait tartalmazó kötetének az előszavában már magától értetődő módon ural erre az Almási Balogh és Erdélyi által fokozatosan kidolgozott, addigra jól bevezetett toposzra.²³ Alexander és számos olvasója számára már természetes, hogy Apáczai révén nemzeti kultúránknak jóval több köze van Descartes-hoz, mint bármely más modern bölcselőhöz, és ez a nemzeti kultúra történetileg éppen karteziánizmusra okán tekinthető modern európai műveltségnek. Saját Descartes-fordításához írott előszavában Alexander így fogalmaz: „e fordítással bizonyos tekintetben nemzeti hálát is róvunk le a nagy filozófus irányában. *Descartesnak köszönjük a filozófiai gondolkodás első ébredését Magyarországon is.* Az utrechti egyetemen, hol először hirdették Descartes új gondolatait, egy szegény magyar ifjú a legnagyobb hévvel karolta föl az akkoriban már üldözöbe vett új világnézetet s komoly lelkesedéssel eltökélte magában, hogy e gondolatokat meg fogja honosítani hazájában – hazája nyelvén. E tanuló *Apáczai Cseri János* volt, az első magyar filozófus, ki híven szándékához, szóval és írásban, a szabad gondolkodás első hirdetője lett hazánkban. [...] Akkoriban még *egy nyomon haladtunk az európai szellemmel.*”²⁴

²¹ Lásd Erdélyi János: *A bölcsészet Magyarországon*. Franklin-Társulat, Budapest, 1885 (*Filozófiai Írók Tára*, 6; *Erdélyi János Bölcsészeti Dolgozatai*, 1.), 8. Erdélyi munkája először a *Budapesti Szemle* III-VII. köteteiben, 1865 és 1867 között jelent meg, a szerző halála miatt torzóban maradt vállalkozás munkálatainak kezdete pedig visszanyúlik egészen az ötvenes évek elejéig.

²² I. m. 104. sk.

²³ Mint a fentebbi Erdélyi-idézetek bibliográfiai adataiból is kiderül, az Alexander Bernát és Bánóczy József szerkesztette *Filozófiai Írók Tára* egyedüli magyar szerzőként föl vállalta Erdélyi János bölcsészeti írásainak kiadását, az előkészületekből megítélhetően a sorozat részét képező alorozatként. Végül csak *A bölcsészet Magyarországon* Bánóczy József gondozta szövege jelent meg – éppen Erdélyi magyar filozófiatörténeti munkája. A sorozat szerkesztőinek szándéka mindenesetre jelzi, hogy Alexander és társa vállalta legalábbis Erdélyi filozófiatörténeti örökségét. (Erdélyi hegelianizmusát a neokantiánus Alexander természetesen nem folytatja.)

²⁴ Alexander Bernát: Előszó. In Descartes: *I. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről. II. Elmélkedések a metafizikáról*. Fordította és magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. Franklin-Társulat, Budapest, 1881 (*Filozófiai Írók Tára*, 1.), V-VI.

Alexander szavaival, amelyek burkoltan saját szakfordítási programjának a magyar kultúrában elfoglalt szerepére is reflektálnak, karakteres formát kapott végül filozófiatörténet-írásunkban a magyar Descartes-recepcióról, egy sajátos *Cartesius nostrerről* szóló elképzelés, és a népszerű, hosszú időn keresztül nagy szellemi hatású Alexander tanár úr révén széles körűen el is terjedt a nyilvánosságban, majd hosszú időre a magyar filozófia önképének egyik állandó, fontos elemévé vált.

A magyar karteziánizmusnak a filozófiatörténet-írásunkban megfigyelhető, főntebb bemutatott mély tisztelete azonban sokszor még ma sem párosul kellő mennyiségű és minőségű kutatómunkával. A fontosabb szövegek nagyobb része ma is kiadatlan, a latin munkák zöme nincs lefordítva magyarra és más modern nyelvekre, a magyar karteziánus évszázad kultúrtörténeti kézikönyvének esetleges összeállítása pedig csak vágyálom, vagy talán még az sem. Karteziánizmus-kutatásunk csak akkor teljesítheti ezeket a sürgető feladatokat, ha valamiképpen közös kutatási horizontban egyesíti a főt vázolt különböző historiográfiai hagyományok szempontjait. A kora újkorral foglalkozó, de különböző diszciplínákhoz tartozó magyar kutatók együttműködése révén az utóbbi évtizedben lassan már mutatkoznak erre vonatkozó, biztató jelek – az itt következő tanulmányok sem kerülhetek volna egymás mellé ezek nélkül az előzmények nélkül.